

TÖZ VE KİŞİLİK İKİLEMİNDE TANRI DÜŞÜNCESİ

-Benedictus SPINOZA & Hermann LOTZE-

Mehmet Eren GEDİKLİ

Eskiyei Yayınları: 168

TÖZ VE KİŞİLİK İKİLEMİNDE TANRI DÜŞÜNCESİ
-Benedictus SPINOZA & Hermann LOTZE-

Mehmet Eren GEDİKLİ

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
(Sertifika no: 13178)

Mizanpaj ve Kapak
FCR

Baskı ve Cilt
NY MATBAACILIK YAYINCILIK
KAĞITÇILIK TİC. VE SAN. LTD. ŞTİ.
Ostim OSB Mh. 1250 Cd. No: 24 Yenimahalle/ANKARA
Tel: (0533) 591 86 17 (Sertifika no: 50732)

1. Baskı: Mayıs 2023

ISBN: 978-625-7673-80-8

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mahallesi Boyacılar Sokak No: 14/1
Ulus-Altındağ/ANKARA • Tel: (0312) 310 08 60
Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

TÖZ VE KİŞİLİK İKİLEMİNDE TANRI DÜŞÜNCESİ

-Benedictus SPINOZA & Hermann LOTZE-

Mehmet Eren GEDİKLİ

Ankara 2023

Mehmet Eren GEDİKLİ

1984 yılında Trabzon'da doğdu. Lisans eğitimini Gazi Üniversitesi Zihin Engelliler Öğretmenliği'nde tamamladı (2007). Ardından Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Felsefesi alanında yüksek lisansını yaptı (2013). Bu süreçte özel eğitim kurumlarında öğretmenlik görevini sürdürürken aynı zamanda İstanbul Üniversitesi AUZEF Felsefe bölümünden mezun oldu (2016). Son olarak Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sistemantik Felsefe ve Mantık Anabilim Dalı'ndan doktora derecesini aldı (2022). Doktora sürecinde, öğrenci değişim programında (Erasmus) bir yıl süreyle Almanya'da Tübingen Okulu'nun Platon yorumu üzerine çalışmalarda bulundu.

Diğer Eserleri:

Platon'un Realist ve Anti-Realist Yorumları, Eskişeni Yayınları, Ankara: 2022.

Moritz Schlick'in Bilgi Kuramı -Viyana Çevresi Üzerine Araştırmalar I-, Eskişeni Yayınları, Ankara: 2023.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	7
--------	---

BİRİNCİ KİTAP SPİNOZA'NIN RASYONEL TEOLOJİSİ TÖZ OLARAK TANRI

1. Giriş	13
1.1. Spinoza Dönemini Hazırlayan Bilimsel, Düşünsel ve Dini Arka Plan	13
1.2. Spinoza'da Din Felsefesi Problemleri ve Yaklaşımı	21
2. Tanrı ya da Doğa'nın Mahiyeti ve Sıfatları	25
2.1. Töz Olarak Tanrı ve Sıfatları	26
2.2. Doğru Tanrı Tasavvurunu Engelleyen Görüşler: İnsanbiçimci Tanrı Anlayışı	33
3. Tanrı'nın Varlığına Dair Deliller	39
4. Tanrı-Âlem İlişkisi	43
4.1. İçkinlik	43
4.2. Zorunluluk	45
4.3. Sonsuz Tavırlar	46
4.4. Tanrı-Âlem İlişkisinin Doğurduğu İki Problem	56
4.4.1. İnsanın Özgürlüğü Problemi	57
5. Rasyonel Teoloji Bağlamında Vahiy ve Mucize Problemleri	74
5.1. Vahiy Anlayışı	74
5.2. Mucize Anlayışı	87
6. Spinoza'da Din-Felsefe İlişkisi	99

İKİNCİ KİTAP LOTZE'NİN VAROLUŞÇU TEOLOJİSİ KİŞİ OLARAK TANRI

1. Giriş	109
1.1. Ana Hatları ile Lotze'nin Felsefeye Bakışı ve Lotze'de Din Felsefesinin Yeri	109

1.2. Dinsel Bakış Açısını Tetikleyen Temel Duygular ya da Deneyimler-----	115
2. Tanrı'nın Varlığına Dair Rasyonel Kanıtların Eleştirisi -----	122
3. Lotze'nin Tanrı'ya Çıkış Yolu -----	136
4. Mutlak'ın ya da Tanrı'nın "Kişiliği" -----	143
4.1. Tanrı Bir Töz Değil "Ruh"tur -----	148
4.2. Yaşayan Tanrı'nın Sıfatları ya da Metafizik Sıfatların Doğru Anlamı -----	151
4.3. Mutlak'ın Kişiliği-----	155
5. Mutlak'ın Eylemleri/Tanrı-Âlem İlişkisi-----	164
5.1. Yaratma -----	165
5.2. Muhafaza Etme-----	170
5.3. Hükmetme -----	177
5.3.1. Hükmetme Eylemi Bağlamında Mucize Meselesi ----	183
5.3.2. Hükmetme Eylemi Bağlamında Tanrısal Kayra Meselesi-----	184
5.4. Tanrısal Plan ya da Amaç -----	186
6. Kötülük Problemi -----	190
7. Din-Ahlak İlişkisi-----	193
8. İnanç Esasları Hakkında-----	199

OKUMA PARÇALARI-----203

Ek 1: Hermann Lotze - Hristiyan İnanç Esasları Üzerine-----203

Ek 2: Hermann Lotze - En Yüksek İyi Üzerine-----207

Ek 3: Hermann Lotze - Felsefe Ansiklopedisi: III. Bölüm: Din Felsefesi -----211

Ek 4: George Santayana - Lotze'nin Felsefe Sistemi: IV. Bölüm: Monizm-Nedensellik-İndeterminizm -----213

KAYNAKÇA-----245

ÖN SÖZ

Tanrı'nın mahiyeti hakkında felsefe tarihinde ortaya çıkan en önemli çatallanmalardan birisi “töz ya da cevher (substance)” ve “kişilik ya da şahsiyet (personality)” ikilemi ya da dilemması üzerinden ortaya çıkar.

Tanrı'nın bir kişiliğe sahip olup olmadığı ya da olup olamayacağı problemi görece yeni bir tartışma konusudur. Çünkü dinler tarihinin de net bir biçimde gösterdiği gibi, Tanrı'nın hiçbir kişilik özelliği göstermediği bir din formunu bulmak neredeyse imkansızdır. Öyle ki, çok tanrılı dinlerden tek tanrılı dinlere, tüm farklı dinler ve din anlayışları için Tanrı ya da tanrılardan söz etmek, özünde “yüce, kutsal, eşi benzeri olmayan bir kişilikten ya da kişiliklerden” söz etmekle eşdeğerdir. Ancak bilhassa Antik Yunan filozofları arasında rasyonel ve eleştirel düşüncenin ortaya çıkışı ve yaygınlaşması ile kişi merkezli Tanrı anlayışlarına dair önemli eleştirilerin başladığı, antropomorfik (insanbiçimli) Tanrı tasarımlarının sorgulandığı ve bu minvalde Tanrı'nın varlığından ziyade onun neliği hakkındaki tartışmaların daha fazla alevlendiği ve yeni bir boyut kazandığı görülmektedir. Bunun en güzel örneklerinden birini Ksenophanes'in (M.Ö. 560-478) -Guthrie'nin yıkıcı eleştiri olarak betimlediği- Tanrı'nın yerel, tarihsel ve -belki de en önemlisi- antropomorfik betimlemelerine karşı getirmiş olduğu eleştirilerinde görmek mümkündür:

Aithiopialılar Tanrılarını basık burunlu ve zenci, Trakyalılar ise mavi gözlü, kızıl saçlı olarak tasarlıyor (fr. 16).

Ama öküzlerin, atların ya da aslanların elleri olsaydı ya da insanlar gibi resim yapıp, yapıtlar üretebilseydiler, o zaman atlar Tanrılarını atlara, aslanlar aslanlara benzer çizer, Tanrılarının bedenlerini kendi biçimlerine benzetirlerdi (fr. 15).

İnsanlar, Tanrıların doğduğunu, kendilerinki gibi giysileri, sesleri ve biçimleri olduğunu sanıyor (fr.14).¹

Bunun yanı sıra Aristoteles (M.Ö. 384-322) gibi, Tanrı'yı "İlk Muharrik" konumuna "indirgeyen" ve Tanrı-Âlem ilişkisini deist bir tarzda yorumlayan düşünürler de yine Kişi-Tanrı tasarımına önemli alternatifler ya da eleştiriler getirmiştir.

Kişi-Tanrı tasarımlarına görece erken dönemlerde gelen bu eleştirilere rağmen bu görüşlerin -bilhassa Orta Çağda hâkim olan tek Tanrılı dinler ve bu dinlere dayalı olarak ortaya çıkan felsefe anlayışlarında Tanrı ve kişilik arasındaki ilişki net bir biçimde korunduğu için- modern döneme kadar istisnai kaldığı görülmektedir. Bu doğrultuda Kişi-Tanrı tasarımına en büyük darbe, bilhassa 16. ve 17. yüzyıllarda ortaya çıkan "mekanik dünya görüşü"² ve yine aynı yüzyıllarda mekanik dünya görüşünün bir uzantısı olarak ortaya çıkan doğa bilimlerindeki başarıların yorumları -evrenin "doğa yasaları" temelinde işlediği düşüncesi- tarafından vurulmuştur. Bu düşüncelerin, empirik kanıtlarla desteklenmesi ile doğaya tanrısal müdahalenin ya hiç olmadığı ya da tanrısal müdahalenin doğa yasaları aracılığıyla gerçekleştiği şeklindeki görüşler ağırlık kazanmış, bu düşüncenin doğal bir sonucu olarak Kişi-Tanrı düşüncesi gözden düşmüş ve Töz-Tanrı tasarımı düşünürler nezdinde daha fazla rağbet görmüştür -en azından dikkate değer ve savunulması ya da eleştirilmesi gereken bir görüş olduğu kanaati hasıl olmuştur. Böylece Tanrı'nın yalnızca "varlıksal neden", "ilk neden", "töz" mü olduğu yoksa insanların eylemlerini "gören", "hisseden", onlardan dua "bekleyen", yaşamlarının içerisine doğrudan "müdahil olan" kısaca

¹ Aktaran: W. K. C. Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi I. Cilt* (Çev.: Ergün Akça), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 376.

² Ana hatları ile, mekanik nedensellik ve determinizm üzerine kurulu dünya görüşü olarak tanımlanabilir. Ayrıntılarına çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yer verilecektir.

“yaşayan ya da varoluşsal” bir Tanrı mı olduğu daha fazla tartışılmaya başlanmıştır.

Eserin konusunun filizlendiği nokta da burasıdır. Töz-Tanrı düşüncesinin belki de felsefe tarihindeki en önemli savunucusu olan Benedictus Spinoza (1632-1677) ile döneminde git gide hakim görüş haline gelen Töz-Tanrı düşüncesini “kuru”, “rasyonel”, “katı”, “biçimsel”, “duygusuz”, “iradesiz” bir Tanrı anlayışı olarak yorumlayan, Tanrı’nın salt mekanik bir öge gibi ele alınmasını doğru bulmayan, Tanrı’yı ruha sahip, yarattıkları üzerinde eyleme gücü olan, âlemi hissedeni, duyumsayan, nedensellik sürecinin iplerini her daim elinde tutan (indeterminist) kısaca varoluşsal bir Tanrı olarak tasarlayan geç Alman idealizminin en önemli temsilcilerinden Rudolf Hermann Lotze (1817–1881) arasındaki Tanrı tasarımı ya da düşüncesi arasındaki anlayış farklılığının serimlenmesi eserin ana temasını oluşturmaktadır.

Bu önsözde okuyucunun genel bir perspektif kazanabilmesi için iki konuya daha değinmek yerinde olacaktır. İlk olarak, her iki düşünürün de panteizmin farklı formlarını benimsediklerini şimdiden belirtmek gerekir. Çünkü her ikisi için de -Tanrı tasarımları farklı olsa bile- Tanrı-Âlem ilişkisi içkinlik temelinde kurulmuştur. Genel itibarı ile Kişi-Tanrı tasarımına sahip düşünürlerin Tanrı’ya, kişi olması bakımından evrenin “ötesinde” özel bir varoluş kipi olarak yer vermesini beklemek makuldür. Ancak tıpkı Hegel (1770-1831) ve diğer Alman idealistleri gibi Lotze için de Tanrı, bizzat varoluş biçimi ile âleme nüfuz etmiş, onun ile mevcudiyetini özdeşleştirmiş bir Tanrı’dır. Ancak Lotze için tanrısal içkinlik ne bir töz ile ne de idea ile ilgilidir. Onun Tanrı’sı bir “Küllü Ruh” olarak evrene içkindir -ki evrenin bütünü de ondan başka bir şey olmadığı için esasında ruhun çeşitli formları olmaktan ibarettir. Lotze’nin bu bağlamda Alman idealistlerden etkilendiği ölçüde, Alman romantik düşünürlerinden de etkilendiği rahatlıkla ileri sürülebilir. Tam bu noktada çalışmanın da-

yandığı ikinci ayrım da netleşmiş olur. Çalışmada Spinoza, rasyonel teolojinin bir savunucusu olarak alınmışken, Lotze, varoluşsal teolojinin bir temsilcisi olarak ele alınmıştır. İlgili bölümlerde detaylandırılacak olan bu iki farklı din felsefesi formunu farklı kılan temel ayrım; akıl-duygu ve akıl-inanç arasında kurdukları ilişkinin farklılığıdır.

Spinoza için Tanrı, saf akıl tarafından bilinebilen ve rasyonelliğin temel ilkesi olan nedensellik (neden-sonuç ilişkisi) bağlamında anlaşılabilen bir varlık iken Lotze için Tanrı, insandaki temel dinsel duyguların tetikleyiciliğinin neticesinde ancak görece bazı rasyonel kalıplara oturtulabilen ve indeterminist bir sistemin yaşayan varoluşu olarak anlaşılabilir. Hatta Tanrı düşüncesi, öncelikle onun için irrasyonel bir zeminde, inanç ve iman temelinde ele alınması gereken bir meseledir. Bunun yanı sıra Lotze için Tanrı-Âlem ilişkisi -Spinoza'nın aksine Tanrı bir kişi ya da ruh olduğu için- Tanrı'nın salt varlığı üzerinden değil iradesinin her daim evren üzerinde nüfuz etmesi ile kurulur. Bu nedenle, Tanrı ile eylemek arasındaki, Tanrı ile iş arasındaki, Tanrı ile oluş arasındaki kısaca Tanrı-Âlem arasındaki bağ dinamik bir sürece atıf yapar.

Son olarak Lotze'nin din felsefesinde Tanrı, nasıl ki varoluş içinde ise onun ruhunun birer modifikasyonu olan bireysel ruhlar da din ile varoluşsal bir ilişki içindedir. Diğer bir ifade ile Spinoza'nın Tanrı'sına dua etmenin ya da şükretmenin ve hatta kızmanın, isyan etmenin ve tekrar af dilemenin pek bir anlamı ve değeri yok iken, Lotze için dindarlığın özü ve Tanrı'nın gerçek mahiyeti, kendisi de bir ruh olan Tanrı ile, bu tarz bir varoluşsal ilişki içinde olmak ile gerçek anlamını bulmaktadır. Bu sebeple hiçbir rasyonel kanıt Tanrı'nın varlığını mutlak anlamda kanıtlayamayacak olsa bile, dindar bilincin içinde bulunduğu dini duygu durumu, dini tecrübe tüm gerçekliği ile oradadır ve bu nedenle Tanrı ile bu tarz bir varoluşsal ilişkinin meşruiyetinin

sorgulanmasına ya da temellendirilmesine gerek yoktur. Ve hatta giderek aklın böyle bir meşrulaştırıcı gücünün ve yetkisinin olup olmadığı, inananların böyle bir meşrulaştırıcı güce ihtiyacının olup olmadığı sorgulanmalıdır. Lotze için dinin rasyonel temelli açıklamalarındaki çıkmazların ya da rasyonel argümanların yeterlilik seviyesinin düşüklüğü söz konusu olduğunda başvurulması gereken din ve Tanrı tasarımı, metafizik ve fizik karışımı açıklama tarzları değil aksine bireylerin bu rasyonel çıkmazları ya da problemleri göz ardı ederek bireysel yaşamlarında dinsel düşüncüyü nasıl “anlamlandırdığı” ya da rasyonel çatışıklardan çıkışın karar anında ortaya koydukları “irade”dir.

Çalışmanın biçimsel yönüne gelindiğinde, çalışma iki bağımsız kitaptan oluşmaktadır ve her biri kendi içinde bütünlüğe sahiptir. Bu sebeple her iki kitap da birbirinden bağımsız olarak okunabilir. Ancak eser, her iki düşünürün hemen hemen benzer konular üzerine tümüyle farklı bakış açılarının görülmesi için tematik bir okuma biçimini de mümkün kılacak tarzda yazıldığı için her iki kitabın koşut olarak okunmasında yarar olduğunu belirtmek isteriz. Böylece her iki düşünürün bir diyalektiğe oturtulması böylece farklı ve benzer yönlerinin netleştirilmesi daha fazla mümkün olacaktır.

Spinoza'nın Türk düşünce dünyası tarafından oldukça iyi bilinmesi ve tespit edilebildiği kadarı ile tüm eserlerinin Türkçeye kazandırılmış olmasından dolayı, ona yer verilen bölümde olabildiğince alıntılara yer verilmemiştir. Ancak Lotze ülkemizde çok az tanınan ve hiçbir eseri Türkçeye kazandırılmamış bir düşünür olduğu için ona yer verilen bölümde fikirleri, sıklıkla eserlerinden alıntılar yoluyla desteklenmiştir. Bu sayede Lotze'nin kendi ifadeleri aracılığıyla da görüşlerinin anlaşılması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Lotze'nin eserlerinden üç adet kısa bölüm ve onun en önemli yorumcularından biri olan düşünür George Santayana'nın (1863-1952) *Lotze's System of Philosophy*

adlı eserinden önemli bir bölüm (bilhassa Lotze'nin metafizik görüşleri hakkında detaylı bilgi içermesi bakımından önem arz eden) kitaba eklenmiştir.

Bu vesileyle yaklaşık yirmi yıldır süregelen felsefi-teolojik “konuşmalar” gerçekleştirdiğimiz değerli babam Hüseyin Gedikli'ye kitaba yapmış olduğu doğrudan ve dolaylı katkılarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim.